

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ DİL QAYDALARI İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏRİN TƏDRİSİ

Ana dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə çox geniş yer verilsə də, bu məsələ ilə bağlı nəzərdə tutulanları konkret şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: şagird dil qaydalarının mənimsədilməsi zəminində “zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, onları bir-birindən fərqləndirir, mülahizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir, şifahi və yazılı nitqində dilə aid qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir [11, səh. 15]. Dil qaydalarının yeri və əhəmiyyəti ana dili kurikulumlarının məzmun xətləri içərisində xüsusi olaraq qeyd olunur. Dil qaydalarının öyrədilməsi işi ibtidai sinif şagirdlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. İbtidai siniflər üçün fənn kurikulumlarında ana dili təlimində dil qaydalarının öyrədilməsindən əldə edilən təlim nəticələri həm ümumi, həm də hər bir sinif üzrə ayrıca müəyyənləşdirilmişdir. Ümum təlim nəticələri aşağıdakılar nəzərə tutulmuşdur. Şagird:

- Yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir;
- Şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir;
- Qarşılaşdığı sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir;
- Oxu mexankasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Yazı texnikasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmalarını yerinə yetirir;
- Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir (6, səh. 20).

Siniflər üzrə problemin quruluşu fərqlənir. Hər sinifin özünəməxsus öyrənilən problemləri, tələbləri vardır. Bu “zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir” adlı ümumi bir müddəə müxtəlif etaplara bölünür, siniflər üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulan dil qaydaları konkret məzmun standartları şəklində qərarlaşır.

I sinifdə ana dili təliminin başlanğıc mərhələsidir və bu mərhələ ana dili təliminə giriş xarakteri daşıyır. Biz bunu əyani olaraq yuxarıda qeyd olunan maddələrə nəzər salaraq da aydın şəkildə görə bilərik. Bir sözlə I sinifdə öyrədilən “dil qaydaları” şərti xarakter daşıyır. Burada öyrədilənlər yuxarı siniflərdə öyrədilən dil qaydalarına zəmin yaradır.

I sinifdə şagird bilikləndirildikdən sonra növbəti tədris ilində - II sinifdə artıq maddələrin məzmununda daha irəli gedərək inkişaf müşahidə olunur. Daha geniş çərçivədə dil qaydaları şagirdlərə öyrədilir. Müxtəlif dilçiliyə aid olan anlayışlar, terminlər tədrisə yol açır. Lakin əsas məsələ anlayışlar, terminlər şagirdlərin anlayacağı formada şagirdlərə çatdırılır, onlarda bilik və təsəvvürlər formalaşdırılır.

I sinifdə şagird sadəcə sait samiti tanıyırdısa, ikinci sinifdə bununla kifayətlənməməli, sait samiti sözlər daxilində bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Həmçinin böyük hərflə yazılan sözlərin niyə böyük hərflə yazıldığını məntiqi formada düşünməyi bacarmalıdır. Lüğətdən istifadə edərək sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzərində iş aparmalıdır. Cəm şəkilçisi olan *-lar, -lər*, həmişə yazıldığı kimi deyil, bəzi hallarda fərqli formalarda tələffüz edildiyini, sözlərin qrammatik mənə növlərini uyğun terminlərlə yadda saxlamalı, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri (nəqli, əmr, sual) barədə ilkin məlumatlara sahib olmalı, cümlənin sonunda hansı durğu işarələrinin (nöqtə, nida, sual) istifadə olunacağını müəyyən etməyi dərk etməlidir.

III sinifdə dil qaydaları öyrənilərkən sözün tərkibi də öyrənilir. Şagirdlərə kök və şəkilçi anlayışı öyrədilir. Daha sonra şəkilçilərin yazılma qaydaları mənimsədilir. Bu dil qaydasına əsasən şagirdlər kökü və ona qoşulan şəkilçilərin növlərini seçməyə başlayır. İki və dörd cür yazılan şəkilçilər ayırd edilib, mənimsədilir. Bu dil qaydasına əsasən şagirdlər öyrənir ki, iki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində *-a, -ə*, dörd cür yazılan şəkilçilərin tərkibində isə *-ı, -i, -u, -ü* olur.

Şagirdlər bilməlidir ki, şəkilçini sözdən ayrı yazarkən defis (-) işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: *-dı, -lar, -çı, -dan* və s.

Daha bir dil qaydasına görə şəkilçinin neçə cür yazılması üstündəki rəqəmlə göstərilir: Məsələn: *-çı, -çi, -çu, -çü-çü⁴, -lar, -lər-lar²;*

III sinifdə öyrədilən dil qaydalarından digəri isə *-stan* və *-iya* şəkilçiləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu şəkilçilər bəzi xalq adlarına qoşularaq ölkə adları düzəldir. Məsələn; xalq adı: gürcü, yapon, monqol, macar. Ölkə adı: Gürcüstan Yaponiya Monqolustan, Macarıstan.

Onu da qeyd etmək ki, sözün kökü samitlə bitdikdə *-stan* şəkilçisinin əvvəlinə sait əlavə olunur. Məsələn: Özbəkistan, Monqolustan və s.

Dil qaydalarına əsasən ölkə adları böyük hərflə, xalq adları isə kiçik hərflə yazılır.

Qeyd: bəzi xalq adları ölkə adlarına *-lı⁴* şəkilçisi artırmaqla düzəldir.

Məsələn: Meksika-meksikalı; Çin-Çinli.

L samiti ilə başlayan şəkilçilərlə bağlı dil qaydasına nəzər salmaq:

Bəzi sözlərdə “L” samiti ilə başlanan şəkilçilər fərqli səslənir. Bu cür şəkilçilərin yazılışına xüsusi diqqət etməliyik.

-lar, -lər; -li, -li, -lu, -lü; -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçilərin yazı qaydalarına fikir vermək lazımdır. Şagirdlər bu şəkilçilər işlənən sözlərin tələffüz qaydası ilə yazılış qaydasını qarışdırır. Bunun üçün dil qaydasını bilmək şagirdlərin köməyinə gəlir. Qazdar deyil-qazlar, narrar deyil narlar, ətirri deyil ətirli, şannı deyil şanlı, sərinniy deyil sərinnlik, şaddıx deyil şadlıq.

III sinif dərslərində daha dərin formada dil qaydalarına toxunulur. Sait və samitləri öyrənən şagirdlərə artıq onların növləri haqqında biliklər verilir, böyük hərflə yazıla biləcək söz qrupları geniş tərkibdə öyrədilir, sözlərin yazılış, deyiliş

qaydaları üzrə iş aparılır. Sözlər konkret nitq hissələrə aid olaraq öyrədilir. Nitq hissələri əvvəlki siniflərdən fərqli olaraq xüsusi terminlərlə ifadə olunmağa başlayır, terminlərlə adlandırılaraq fərqləndirilir. Cümlə üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli üzvlərlə cümlənin qurulmasında rolu müəyyən edilir. İbtidai təhsilin yekunu olaraq IV sinifdə əvvəlki illərdə öyrənilən ana dili üzrə dil qaydaları yekunlaşdırılır, dəqiqləşdirilir və daha da möhkəmləndirilir. Əvvəldə qeyd olunanlarla yanaşı dördüncü sinifdə əsas nitq hissələri ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri haqqında da ilkin məlumat şagirdlərə verilir.

Dərsi planlaşdırarkən müəllim dərslərin növünü də müəyyənləşdirməlidir. Dərslərin növü müəyyən olunduqdan sonra müəllim mövzu ilə əlaqədar metodları seçir. Orfoqrafiyanın tədrisi prosesində mövzudan asılı olaraq, interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək müsbət nəticə verir.

İbtidai siniflərdə yazı vərdislərinin həm yaranması, həm də inkişaf etməsi məqsədilə I sinifdə hüsnxətt dərsləri keçirilməyə başlanılır. I sinifdə başlanan hüsnxətt dərslərinin də keçirilmə üsulu var. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması üçün dərslərin maraqlı və əyləncəli keçməsi vacibdir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə orfoqrafik anlayışların formalaşdırılmasında fəal təlimin mərhələlərindən düzgün istifadə edilməli, interaktiv metodların ən səmərəlisi təlimə tətbiq olunmalıdır.

Dil qaydalarının tədrisi zamanı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən biliklərə üstünlük verilməlidir. Linqvistik qaydalar nitq bacarıqlarının ədəbi dilin normalarına uyğun inkişafına kömək edir. Ənənəvi olaraq orta məktəbdə ibtidai təhsildən başlayaraq tədris olunan dil qaydalarının istiqamətləri dilçiliyin əsas sahələrinə görə müəyyənləşdirilir: [5, səh. 76].

1. Fonetika (orfoqrafiya və orfoepiya).

2. Leksikologiya (sözlərin leksik mənası).

3. Qrammatika: morfolojiya və sintaksis. Kurikulumda söz ehtiyatı "Oxu" məzmun xətti daxilində əsas standartlardan biri kimi nəzərdə tutulduğundan "Dil qaydaları" məzmun xəttində leksikologiya məsələlərinə toxunulmur. Beləliklə, dil qaydaları ilə bağlı standartlar fonetika (orfoqrafiya, orfoepiya), morfolojiya (sözün qrammatik mənası) və sintaksisə (söz birləşməsi və cümlə) dair məsələləri əhatə edir.

Şagirdlərin bir çoxu məktəbə hazırlıq dövründə böyük hərflərlə tanış olmuşlar. Ona görə ilk dərslərdə böyük hərflər təkrarlanmaqla yanaşı, kiçik hərflər də öyrədilir. Növbəti addım heca ilə tanışlıq olmalıdır, bunun üçün isə şagirdlər sait və samit səsləri fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. I sinifdə sait və samitlərlə tanışlıq empirik şəkildə, bu səslərinin fizioloji xüsusiyyətləri bəsit şəkildə izah olunmaqla baş verir: "Samitlərdən fərqli olaraq sait səsləri tələffüz zamanı uzatmaq olur". Doğrudur, bu izah da yetərli deyil, çünki şagirdlər bəzən "s", "ş", "z" kimi samitləri tələffüz zamanı uzatmağın mümkün olduğunu deyirlər. Ona görə də ən doğru yol 9 saitin əzbərləndirilməsidir. Sözlərin səs tərkibinə ayrılmasında digər çətinlik "ı" səsi ilə bağlıdır. Şagirdlər sözü səslərə ayırarkən samitləri "ı" səsi ilə birləşdirirlər; məsələn: ata – "a", "ı", "a". Ona görə də "arı" kimi sözlərdə "ı" səsinə ayrıca vurğulamaqda çətinlik çəkirlər: "a", "ı". Bu məqamı nəzərə alaraq müəllimlər tərkibi bin də "ı" saiti olan sözlərin səslərə ayrılmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

II sinifdə şagirdlər dil qaydaları üzrə aşağıdakıları artıq mənimsəmiş olurlar:

- nəqli və sual cümlələrini fərqləndirir;
- ad, əlamət, say, hərəkət bildirən sözləri fərqləndirir;
- şəxs, yer və xüsusi heyvan adlarının böyük hərflə yazıldığını bilir;
- məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq cümlənin sonunda müvafiq durğu işarəsi qoyur.

III sinifdə şagirdlərə artıq hər fəsildə ekspressiv nitq bacarıqları (danışma, yazı) üçün praktiki əhəmiyyət daşıyan müəyyən dil qaydası mənimsədilir. (8ci bölmədə bu qaydalar ümumiləşdirilərək təkrar olunur.) Möhkəmləndirici tapşırıqlardan sonra şagirdlər həmin qaydanı yazıda tətbiq edirlər.

Artıq buraxılış sinifi olan IV sinifdə şagird:

Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Müasir metodlar bütün fənlərin tədrisində müəllimlərin qarşısında yeni yollar açdığı kimi Azərbaycan dili fənninin tədrisinə də maraqlı üsulların gətirilməsinə imkan yaradır. Dil qaydalarının mənimsədilməsi üçün müxtəlif vəsaitlər, müxtəlif səpkidə qiymətləndirmə nümunələri, əyani vasitələrin olması şagirdlərin və müəllimlərin işini asanlaşdırsa da, şagird ən çox öz müəllimindən yeni nə isə gözləyir. Əgər müəllim öz işinə yaradıcı yanaşmağı bacarsa, məqsədinə çatmaqda heç bir çətinliyinə olmayacağı mütləqdir. Çünki şagirdlər canlı obrazlarla zəngin ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimdən hər zaman fərqli nəşə gözləyir. Dil qaydaları nə qədər standart görünsə də, müəllim öz yaradıcı qabiliyyəti ilə onu şablondan xilas edə bilər.

Xalq danışığı dilini zəmidəki biçilməmiş sünbüllər kimi, taxılı biçən, təmizləyən qurğuları ədəbi dilimizin normaları (təbii ki, o «qurğuların» funksiyaları da müqayisəli şəkildə izah olunur), dəyirmanından çıxan unu isə ədəbi dil kimi təqdim etmək olar. Həmin «undan» hazırlanan «məhsullar» isə funksional üslublarımızdır. Bu üslubların hər birinə uyğun bənzətmələrin seçilməsi şagirdlər üçün həm əyləncəli, həm də maraqlı gəlir. Müəllimin bu bənzətmələri seçərkən şagirdlərin fikirlərinə əsaslanması zəruridir.

Yuxarıda qeyd olunan şəkildə müqayisələr dil qaydalarının hər birinə uyğun olaraq müəllimin yaradıcı təxəyyülü və sinfin səviyyəsinə görə yaranabilir. Dəqiq olan bir məqam var ki, şagirdlər bu cür bənzətmələri çox sevirlər və bu onları fəallaşdırır. Xüsusən də, dərslərin ilk mərhələsində bu tip müqayisələr növbəti mərhələləri uğurla keçməyə zəmin yaradır.

Bütün müsbət tərəflərlə yanaşı müəyyən çətinliklər də var. Bir problemimiz ondan ibarətdir ki, standartda verilən dil qaydalarına aid dərslərdə heç bir informasiya yoxdur. Birinci sinifdə heç yoxdur. Digər siniflərdə isə dərslərdə verilən dil qaydaları olduqca azdır. Dil qaydaları, verilən tapşırıqların həlli yolları dərslərdə olsa, valideyn dərsləyə baxar və

orada olan qaydaları uşağına öyrədər. Kurikulumda deyilir ki, şagird qaydalarla, təriflərlə, söz vıǵını ilə vüklənməməlidir. Metodik vəsaitdə isə qeyd olunur ki, şagird cümlənin növlərini, sait və samit sasləri fərqləndirməli və sadalamalıdır və s. Dərslikdə də elə tapşırıq verilir ki, şagird onun qaydasını bilməzsə, tapşırığı yerinə yetirə bilmə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1982.
2. Abbasov Ə.M. Müasir dərsliklər; xüsusiyyətlər, tələblər, Kurikulum jurnalı, 2011, N 4, 14-21 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 2013, 316 s.
4. Aydın Paşayev. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri (Metodik vəsait) Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012. - 180 səh.,
5. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006. 87 s.
6. 1-4cu sinif Azərbaycan dili dərslikləri

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə dil qaydaları ilə bağlı məsələlərin tədrisi yolları araşdırılmışdır. Ana dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə geniş yer verilmişdir. Siniflər üzrə leksik və qrammatik şəkilçilərlə bağlı çalışma növləri qeyd olunmuşdur. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması məsələlərinə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Kurikulum, məzmun xətləri, dil qaydaları, dərs vəsaitləri, şəkilçilər.

TEACHING ISSUES RELATED TO LANGUAGE RULES IN PRIMARY CLASSES

Summary

In the article, ways of teaching issues related to language rules in primary classes were investigated. The problem of teaching language rules is given a lot of space in mother language curricula. The types of studies related to lexical and grammatical suffixes for classes are mentioned. The issues of increasing the interest of young schoolchildren in training were touched upon.

Ключевые слова: Учебный план, содержательные линии, языковые правила, учебные пособия, суффиксы.

RƏYÇİ: L.Ələkbərova